

На правах рукописи

ЗУЛЬФИЯ ГАБИЛЬ ГЫЗЫ МУСАВИ

**ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ
УСВОЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ СЛОВ И ВЫРАЖЕНИЙ В
ДЕТСКОЙ РЕЧИ**

5704.01 – Теория языка

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологическим наукам

БАКУ – 2015

Диссертация выполнена в отделе теоретической и прикладной лингвистики Института Языкознания им. Насими НАНА

Научный руководитель: **Масуд Ахмед оглы Махмудов**
доктор филологических наук,
профессор

Официальные оппоненты: **Гязянфяр Ширин оглы Казымов -**
доктор филологических наук,
профессор

Джаваншир Ханкиши оглы Мурадов
- доктор философии по филологическим
наукам, доцент

Ведущая организация: Бакинский славянский университет, кафедра
Общего и русского языкознания

Защита состоится ____ _____ 2015 года в ____ часов на заседании Диссертационного Совета Д.01.141 по защите диссертаций на соискание ученой степени доктора филологических наук и доктора философии по филологическим наукам Института Языкознания им. Насими НАНА.

Адрес: Баку, АЗ 1143, проспект Г.Джавида 115, 5 этаж,
Институт Языкознания им. Насими НАНА.

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке Института Языкознания им. Насими НАНА.

Автореферат разослан ____ _____ 2015 года

Ученый секретарь
Диссертационного совета,
доктор филологических наук :

Н.Ф.Сеидалиев

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ДИССЕРТАЦИИ

Актуальность темы исследования обусловлена тем, что в настоящее время в любой стране есть ситуация билингвизма и даже полилингвизма. Поэтому очень актуальным является то, чтобы с раннего детства приспособить ребенка к окружающей языковой действительности. «Исследования детской речи, - справедливо подчеркивает А.М.Шахнарович, - могут существенно расширить наши представления не только об овладении языком, но и самом языке, о его функционировании в речевой деятельности, не только о становлении познавательных и других психологических процессов, но и об их строении, расширить наши знания о человеке вообще»¹.

Актуальность изучения азербайджанско-русского детского билингвизма обусловлена следующими факторами:

1. Языковая способность к усвоению и одного и двух языков наиболее развита в первые годы жизни детей.

2. Большая часть исследований по вопросам детского билингвизма написана на материале английского и других языков. В данной же диссертации исследование ведется на основе азербайджанско-русского билингвизма.

В связи с повышением интереса к усвоению детьми двух и более языков и увеличением количества работ, посвященных детскому билингвизму, в настоящее время назрела необходимость в оформлении нового научного направления – онтобилингвологии². Онтобилингвология изучает взаимодействие билингвологии и онтолингвистики, т.е. изучает проблемы двуязычия и детской речи.

Объектом нашего исследования является **речь двуязычного ребенка**. Еще Л.С. Выготский указывал на необходимость управления речевым развитием ребенка в условиях билингвизма, подчеркивая «недопустимость случайной смеси различных языковых систем, беспорядочного смешения языков в речевом опыте ребенка»³.

¹ Шахнарович А.М. Психологические проблемы овладения обращением в онтогенезе. – В кн.: Сорокин Ю.А., Тарасов Е.Ф., Шахнарович А.М. Теоретические и прикладные проблемы речевого общения. М., Наука, 1979, с.5-6.

² Чиршева Г.Н. Основы онтобилингвологии: русско-английский материал. Диссер. ... док-ра филол.н. С.-П., 2000, с.7

³ Выготский Л.С. О психологических системах.- Собр. соч. в 6 тт. М., Педагогика, 1982, т.1, с. 68.

Предмет исследования – психолингвистический аспект усвоения иностранных слов и выражений в детской речи.

Цель исследования - изучение процессов формирования и развития детского билингвизма, а также описание и анализ психолингвистической проблемы усвоения иностранных слов и выражений (этот анализ проблемы отражается в методиках: контрастивный анализ, анализ ошибок и анализ самонаблюдений билингва).

Для достижения поставленных целей решаются следующие **задачи**:

1. наблюдение и изучение **конкретных реализаций** процессов формирования и развития (азербайджанско-русского) **билингвизма** у детей после усвоения ими первого языка; выявление общих черт и закономерностей и различий, связанных с возрастными особенностями и с особенностями среды, в которой происходило усвоение второго языка.

2. Выявление особенностей начального этапа усвоения иностранного языка детей дошкольного и младшего школьного возраста.

Предварительно нами был изучен ряд работ по теории психолингвистики; по детской речи и детскому билингвизму; отмечено наличие различных точек зрения лингвистов и психологов детской речи в отношении детского билингвизма, показаны основные современные точки зрения по этой проблеме.

Научная новизна работы. Процесс формирования детского (азербайджанско-русского) билингвизма в лингвистике рассматривается **впервые**. В работе рассматривается процесс усвоения иностранной речи, процесс становления билингвизма; исследование проводится в течение длительного времени, но наблюдается при этом ограниченное число детей. Таким образом, детский билингвизм представляется в онтогенезе, т.е. с момента попадания детей в иную языковую среду и первого восприятия второго языка до момента овладения им. При этом рассматривается не только процесс формирования билингвизма у детей, но и делается сопоставление этих процессов в зависимости от возрастных особенностей и условий усвоения второго языка.

Теоретическая значимость работы определяется результатами проведённого исследования, которые могут быть использованы при

изучении проблем, связанных с формированием, функционированием детского билингвизма. (На основе результатов исследования даются основные характеристики периодов формирования билингвизма.)

Практическая ценность работы заключается в том, что результаты исследования могут быть использованы:

-Для решения теоретико-методологических проблем, связанных с психолингвистическими исследованиями в лингвистике, педагогике, психологии, методики преподавания иностранного языка.

-Наблюдения, выводы и обобщения, сделанные в ходе работы, могут найти практическое применение при обучении детей и взрослых второму языку в семье, в учебных заведениях.

Материалом исследования является речь азербайджанских русскоговорящих детей, т.е. азербайджанско-русских билингвов, а также результаты экспериментов и исследований лингвистов, психолингвистов детской речи.

Методы исследования - описательный и сравнительно-сопоставительный. Были использованы также приёмы эксперимента в детских садах и наблюдения за практикой обучения иностранному языку младших школьников (прямое и косвенное, включённое), анализа и синтеза.

Апробация работы. Диссертация выполнена в отделе теоретической и прикладной лингвистики Института языкознания им. Насими НАНА. Основные положения диссертации нашли отражение в докладах, зачитанных на республиканских и международной конференциях, а также в 13 статьях, опубликованных в научных сборниках.

На защиту выдвигаются следующие положения:

1. Изучение речи двуязычного ребенка является междисциплинарной областью, связанной с лингвистикой, психолингвистикой, онтолингвистикой, лингводидактикой и онтобилингвологией.

2. Специфика взаимодействия языков в речи детей-билингвов определяется экстралингвистическими и лингвистическими факторами: особенностью ввода второго языка; типы и параметры коммуникации, степень сбалансированности билингвизма ребенка, статусно-ролевые характеристики взаимодействующих языков.

3. Особенности детского билингвизма зависят от условий его формирования и развития: социолингвистических (характер языковых контактов, взаимоотношение языковой ситуации в семье и обществе,

степень родства усваиваемых языков), психолингвистических (характер взаимодействия языковых систем в сознании ребенка, особенности развития билингвальной способности) и лингводидактических (способ и время усвоения языков, выбор путей овладения вторым языком).

4. Усвоение иностранным языком идет путем, прямо противоположным тому, которым идет развитие родного языка, ребенок усваивает родной язык неосознанно и ненамеренно, а иностранный – начиная с осознания и намеренности.

5. Усвоение ребенком двух языков положительно сказывается на активизации его металингвистических, лингвокреативных и переводческих способностей, помогает развитию многоязычия и грамотности на двух и более языках.

6. Формы взаимодействия языков в речи ребенка-билингва – интерференция и переключение кодов – на ранних этапах его речевого развития отличаются от их реализации в речи взрослых билингвов.

Работа состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы и приложений (таблицы и словарь терминов).

I Глава называется «История изучения проблемы усвоения иностранных слов и выражений в детской речи». Глава разделяется на 3 подпараграфа. **1.1. «Изучение детской речи и детского двуязычия в советской психолингвистике»** состоит, в основном, из изучения только родной речи, за исключением некоторых высказываний Л.Щербы¹, сторонников прямого метода и работы Э.А. Салиховой. Она отмечает, что «формирование вторичной языковой системы накладывается на сложившиеся соответствия в когнитивной и языковой области. При формировании первичной языковой системы языковая категоризация сопрягается с категоризацией явлений окружающего мира. При формировании вторичной – происходит создание новых мыслительно-языковых соотношений»².

Е.С. Кубрякова верно отмечает, что «при всей сложности языка

¹ Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград, Наука, 1974, с. 316.

² Салихова Э.А. Моделирование процессов овладения и пользования психологической структурой значения слова при билингвизме. Автореф. ... дисс. док. ф.н. Уфа. Башкирский гос. ун-т, 2007, с.32.

он все же должен быть построен на таких принципах, которые делают возможным овладение им ребенком»¹. Во многих исследованиях говорится о преимущественной номинативности словаря дошкольника (до 85% конкретных существительных) на начальном этапе по сравнению с речью взрослых. Это объясняется тем, что ребенок мыслит конкретными категориями, опираясь при этом на понятные свойства предметов. Структурная схема предложения создается не грамматикой, а лексикой, точнее лексическими классами (понятиями), которые усваиваются ребенком, прежде всего как средство и как результат познания окружающего мира. Грамматика появляется позже как система помет для лексических классов, их отношений в предложении, отражающих соответствующие отношения предметов и явлений в ситуации.

1.2. Изучение детской речи и детского двуязычия в зарубежной психолингвистике – в этом параграфе говорится о влиянии билингвизма на интеллектуальное развитие ребенка. Знание одного языка, по мнению И.Эпштейна, мешает изучению последующих, так как множественные пересекающиеся словесные ассоциации, существующие у двуязычного индивида, интерферируют друг с другом, особенно в области «выражения», то есть в речи и письме. Таким образом, как считает И.Эпштейн, двуязычие представляет собой препятствие для формирования идей и их передачи². М. Сигуан и У. Ф. Макки развили гипотезу взаимозависимости развития двух языков Кьюмминса³: развитие компетентности в иностранном языке зависит от развития компетенции в родном. Чтобы усвоение второго языка было эффективным, субъект должен достичь в первом языке определенного минимального уровня развития. Иначе, не имея прочной опоры, он усваивается не полностью. Если же введение второго языка приходится на период оптимального уровня развития родного, иностранный язык способствует развитию обоих языков и личности в целом.

¹ Кубрякова Е.С. Данные о детской речи с общелингвистической точки зрения с.6-15 // Детская речь как предмет лингвистического изучения. Межвузовский сборник научных трудов, Ленинград, ЛГПИ им. А.И. Герцена, 1987, с.7.

² Эпштейн В. И. Двуязычие и взаимовлияние языков, 1915. / Цит. из: Психолингвистика. Сб.ст. под ред. А.М. Шахнаровича. М., Прогресс, 1984.

³ Cummins T.S. The acquisition of language in children. Cambridge, MA, 1979 and 1984, 210p.

«Позитивный период» связан с именами канадских исследователей В.Ламберта и Э.Пол¹ и Л.Выготского². В качестве одного из аспектов положительного влияния билингвизма на интеллектуальное развитие детей Л.Выготский видит в том, что способность выразить одну мысль на нескольких языках даёт ребёнку также и возможность увидеть свой язык как одну определенную систему среди многих других, что приводит к особой сознательности в его лингвистических операциях. По мнению Джона Андерсона³, маленькие дети овладевают вторым языком намного быстрее, чем старшие дети или взрослые. Он отмечает, что существует критический период, от 2 до примерно 11 лет, когда изучение языка дается легче всего.

Основатель когнитивистской теории Ж.Пиаже считает, что дети в рамках своего интеллекта осваивают язык сами, т.е. он связывает овладение языком с развитием интеллекта⁴. Язык не переходит генетически, а усваивается. Сторонниками этой теории являются многие исследователи, например Д. Гринберг, Д. Слобин и т.д.

Попытки использовать трансформационную модель порождения речи, выдвинутую Н. Хомским и Дж. Миллером, в обучении второго языка, к сожалению, носят характер прямого переноса модели усвоения родного языка и модели порождения речи на родном языке на иностранный язык.

Большинство авторов, описывающих раннее двуязычие (В. Эпштейн, В. Штерн, В. Леопольд, П. Ронжа, Дж. Грегуар, Н. Имедадзе и др.), рассматривает в своих работах параллельное овладение двумя языками с самого рождения, в условиях равноправного двуязычного окружения. При этом исследование сводится в основном к фиксации речевой продукции ребенка на обоих языках, подсчету частотности употребления тех или иных лексических, морфологических и синтаксических единиц, установлению времени появления этих единиц в речи ребенка, описанию межъязыковой интерференции.

1.3. Изучение детской речи и детского двуязычия в

¹ Ламберт W. A social psychology of bilingualism p.64-78// The Journal of Social Issues. V.23, №2, 1967.

² Выготский Л.С. О психологических системах.- Собр. соч. в 6 тт. М., Педагогика, 1982, т.1.

³ Андерсон Дж.Р. Когнитивная психология. СПб., Питер, 2002, с. 365.

⁴ Семиотика. М., Радуга, 1983, с.136.

азербайджанской психолингвистике. В азербайджанском языкознании очень мало работ, посвященных исследованию детской речи, а тем более усвоению детьми второго языка. Впервые исследованием детской речи в Азербайджане начала заниматься А.Г. Гаджиева¹. Ее работа излагает психолингвистические закономерности овладения речью в детском возрасте. По мнению Г. Садиевой², в начале процесса овладения вторым языком во время коммуникации посредством слов (и у детей, и у взрослых) правое полушарие головного мозга более активно, поскольку начинающие только овладевать языком свое незнание грамматики стараются компенсировать прагматически.

По мнению М. Аскерова, «усвоение второго, третьего и последующих языков и процесс порождение речи на этих языках повторяет модель порождения коммуникативного речеобразования на родном языке. Различие заключается только в противопоставлении второго интеллектуального образа (O2) родного языка второму интеллектуальному образу второго языка»³.

Во II Главе – «**Психолингвистические основы усвоения детьми иностранных языков**» в 2.1. «**Психолингвистические универсалии усвоения детьми иностранных языков**» говорится об универсалиях в усвоении детьми иностранных языков. Дж. Брунер в статье «Онтогенез речевых актов»⁴ приводит универсалии (Например: Агент – действие «Мама есть»; Действие – объект «Кусать палец»; Обладание «Тетя машина» и др.), которые лежат в овладении любым языком. Для того, чтобы овладеть любым иностранным языком, ребенок, несомненно, должен взаимодействовать хотя бы с одним носителем данного языка, который бы служил «образцом для подражания». Предполагается, что такой «образец» должен удовлетворять трем условиям⁵: 1) он должен быть физически и психологически доступен для участия в

¹ Гаджиева А.Г. Психолингвистика и обучение второму языку. АПИРЯиЛ, Баку, 1991, с.76-77.

² Сядийева Э. Билингвизмин нейролингвистик тящдили. //Тядгигляр, АМЕА Дилчилик Институтунун елми топлусу. АМЕА Дилчилик Институту. Баку, Елм, 2006, №4, с.31-38.

³ Ясэязов М.Б. Лингвопсихолоэийа вя йа дилин психолоэийасы. Б., Елм вя тяшсил, 2011, с.240.

⁴ Психолингвистика. Сб.ст. под ред. А.М. Шахнаровича. М., Прогресс, 1984, с.21-50.

⁵ Психолингвистика. Сб.ст. под ред. А.М. Шахнаровича. М., Прогресс, 1984, с.122-123.

коммуникации; 2) он должен использовать достаточно широкий круг грамматически правильных высказываний, и это следует делать от момента начала употребления слов до момента овладения ребенком синтаксической системой; 3) он должен уметь *сам начинать* разговор с ребенком, а также отвечать, осмысленно и грамматически правильно, на некоторые из высказываний ребенка. Последнее условие окажется несоблюденным, если ребенок только слушает или смотрит, как говорят в телепрограммах. Коммуникатор, хорошо владеющий языком, должен, видимо, использовать различные модели конструкций, чтобы ребенок мог достичь успеха в овладении синтаксисом.

Порядок овладения иностранным языком по Д. И. Слобину¹ таков: 1. Все дети (и взрослые) одинаковым образом определяют форму и функцию языка. Всегда речь состоит из высказываний, которые выполняют универсальные коммуникативные функции (такие, как утверждение, отрицание, требование, приказ и т.п.), выражают универсальные глубинные семантические отношения и используют универсальный набор формальных средств (таких, как комбинируемые единицы значения, состоящие из комбинируемых звуковых единиц и т.п.). Языку свойственна грамматичность, в том смысле, что значение сообщения не определяется полностью какой-либо комбинацией значений входящих в него элементов. 2. Язык используется для выражения представлений ребенка об окружении – физическом и социальном, и ребенок не может начать использовать данную языковую форму как значимую, пока он не в состоянии понять, что она значит. Следовательно, есть возможность расположить языковые формы в порядке психологической, или когнитивной, сложности выражаемых ими понятий. Никто не ожидает, что ребенок сможет использовать условное наклонение до того, как он научится строить утверждение, или что ребенок будет высказывать суждения относительно времени до того, как он научится указывать местоположение, и т.д.

Изучение детей-билингвов позволяет сделать весьма ценные предположения о том, какие формальные средства легче для овладения. В языке, где используется падежное окончание для обозначения объекта действия, это окончание, как правило, возникает в речи ребенка очень рано – часто самым первым (например, азербайджанский, русский). Если какая-то семантическая область получает выражение в одном из двух

¹ Психоллингвистика. Сб.ст. под ред. А.М. Шахнаровича. М., Прогресс, 1984, с. 143-208.

языков раньше, чем в другом, то можно предположить, что существует различие в сложности формальных средств выражения. Ценные данные по этому вопросу содержатся в работах М.Микеш и Р.Влахович, исследовавших детей-билингвов (носителей сербохорватского и венгерского языков)¹. Две девочки-билингвы, до того, как им исполнилось два года, продуктивно и адекватно использовали различные падежные окончания существительных венгерского языка, выражающие, например, локативные отношения (использовали окончания для выражения понятия «в», «из», «на (что-то)», и понятия местонахождения «наверху (чего-то)»). В то же время в их речи на сербохорватском языке едва начало развиваться выражение локативных отношений, требующее предлога с пространственным значением перед существительным в сочетании с падежным окончанием существительного. Это исследование интересно тем, что подобное происходит и в речи билингвов азербайджанского и русского языков. Данный пример показывает, что глубинный семантический замысел ребенка может содержать больше информации, чем его высказывание в поверхностной форме. Речь маленького ребенка почти всегда можно интерпретировать только в контексте, и ребенок не чувствует необходимости и не может выражать все замыслы в одном высказывании.

Дети-билингвы овладевают средствами выражения локативных отношений в азербайджанском языке быстрее, чем в русском языке потому, что способы обозначения локативных отношений в азербайджанском языке проще: маркер локатива всегда находится в конце существительного, всегда однозначно и стабильно показывая позицию или движение к объекту либо от него. А в русском языке предлоги многозначны и могут быть синонимичными, например, предлоги «В», «На», «С», «Из» и т.д. Как отмечает Д. Слобин², конец слова обладает большей перцептивной «выпуклостью». Таким образом, можно прийти к выводу, сделав обобщение в виде *универсалии онтогенеза грамматики: пост-глагольные и пост-номинальные маркеры локативных отношений усваиваются раньше, чем пре-глагольные и пре-номинальные локативные маркеры*. Предварительные результаты исследования овладения локативными отношениями детьми, говорящими по-турецки (Д. Слобин), по-фински (Аргофф), по-корейски (Пак), подтверждают сделанный вывод (все указанные языки в данном

¹ Психолингвистика. Сб.ст. под ред. А.М. Шахнаровича. М., Прогресс, 1984, с.152.

² Психолингвистика. Сб.ст. под ред. А.М. Шахнаровича. М., Прогресс, 1984, с.163.

случае подобны по типу азербайджанскому языку; ссылка на эти работы дана по:¹. Можно выделить следующие типичные стадии овладения языковой формой выражения некоторого семантического понятия: 1) маркировка отсутствует, 2) правильная маркировка в ограниченном числе случаев, 3) сверхрегуляризация маркировки, 4) полное овладение маркировкой, принятой в системе взрослых носителей языка. (Например, прилагательные мужского и женского рода вначале используются произвольным образом, при этом род существительного игнорируется).

Во **2.2. «Структура иноязычных способностей»** речь идет о структуре иноязычных способностей (память и коммуникативность). Психологическое понимание способностей к языкам основывается на индивидуально-психологических особенностях, обеспечивающих успешность овладения иностранным языком. Проблема способностей к иностранным языкам часто становилось предметом психолингвистических исследований, однако, среди учёных нет единого мнения относительно структуры языковых способностей человека.

Можно выделить две основные группы компонентов, входящих в общую структуру иноязычных способностей.

1. Когнитивные компоненты – продуктивность вербальной памяти, способность устанавливать языковые закономерности, способность к употреблению и узнаванию заученных слов в разных формах, к установлению смысловых связей, к дифференцированию формы и содержания иностранных слов; чувствительность слухового аппарата и способность замечать и изменять структурные вариации языка; способность к установлению языкового правила.

2. Личностные компоненты – степень коммуникабельности, раскованности, а также импульсивность, эмоциональность. Уровень развития иноязычных способностей зависит от природно обусловленных особенностей нервной системы и мозга – задатков.

Типы овладения иностранным языком. Типы овладения ИЯ – это способы приёма и переработки информации, в основе которых лежат особенности межполушарного взаимодействия; это индивидуальные стили когнитивной деятельности, определяющиеся следующими параметрами: аналитичность – синтетичность; абстрактность – конкретность; последовательность построения логических задач – целостность восприятия; наглядно – образное мышление – абстрактно –

¹ Психолингвистика. Сб.ст. под ред. А.М. Шахнаровича. М., Прогресс, 1984, с.166.

логическое мышление и т.д. М. К. Кабардов¹ различает два типа овладения иностранным языком: «коммуникативный» и «некоммуникативный». Разница между ними в формах протекания этой активности: у первой группы она проявляется ярче во внешнем коммуникативном поведении, у второй группы – активность в познавательной сфере. В ходе экспериментального исследования Е. А. Смирновой было установлено наличие трёх типов овладения ИЯ: 1. коммуникативно-речевой; 2. когнитивно-логический; 3. смешанный².

Большинство мальчиков младшего школьного возраста относятся к коммуникативно-речевому типу овладения иностранным языком, а девочки, в связи с более ранним созреванием левого полушария, принадлежат к когнитивно-лингвистическому типу³.

В **2.4. «Психолого-педагогические и методические основы обучения иностранному языку детей дошкольного и младшего школьного возраста»** отмечается, что вариант последовательного овладения иностранным языком наиболее благоприятен для речевого и психологического развития ребенка. Обучение второму языку следует начинать тогда, когда ребенок в основном овладел родным языком. Проведенное небольшое экспериментальное исследование показывает возможность формирования психолингвистических эквивалентов для категорий родного и русского языков у детей-дошкольников на коммуникативной, функциональной основе, без обращения к письменной речи и школьной лингвистической терминологии.

Изучение ИЯ в младшем школьном возрасте оказывает бесспорное положительное влияние на развитие психических функций ребёнка: его памяти, внимания, восприятия, воображения; способствует развитию логического мышления. Доказано, что изучение ИЯ формирует у детей более внимательное отношение к формам выражения мысли как на иностранном, так и на родном языке. Как отмечает А.Г. Каменская⁴,

¹ Кабардов М. К. О диагностике языковых способностей. – Психологические и психофизиологические исследования речи: сб. ст. М., АН ССР, Ин-т психологии, 1983, с.77-86.

² Смирнова Е. А. Межполушарная асимметрия мозга и обучение иностранному языку в подростковом возрасте: дисс. ... канд. психол. наук. М., 1999, с.251.

³ Петрова В. А. Гендерные особенности обучения иностранному языку детей младшего школьного возраста (на материале английского языка). Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. Великий Новгород, 2007, 18с.

⁴ Каменская А.Г. Эмоциональные компоненты в обучении иностранному языку младших школьников. Пермь, 2003, с.80.

раннее обучение ИЯ развивает лингвистические способности; вербальный интеллект, языковую рефлексию, языковую интуицию. И так, изучение ИЯ оказывает стимулирующие влияния на развитие общих речевых способностей, а значит и на владение родным языком. Изучение ИЯ способствует расширению кругозора детей, развитию коммуникативно-речевого такта и осознания собственной культуры.

III Глава называется Начальный этап овладения иностранным языком. В 3.1. «Психолингвистика и усвоение второго языка. Проведенные эксперименты» даны результаты проведенных экспериментов, указаны беспереводной и переводной способы раскрытия значения слов при овладении; приведены типичные ошибки испытуемых. По мнению Л.С. Выготского «Усвоение иностранным языком идет путем, прямо противоположным тому, которым идет развитие родного языка... ребенок усваивает родной язык неосознанно и ненамеренно, а иностранный – начиная с осознания и намеренности. Поэтому можно сказать, что развитие родного языка идет снизу вверх, а развитие иностранного языка – сверху вниз. В первом случае раньше возникают элементарные, низшие свойства речи и только позже развиваются ее сложные формы, связанные с осознанием фонетической структуры языка, его грамматических форм и произвольным речи. Во втором случае развиваются высшие, сложные свойства речи, связанные с осознанием и намеренностью, и только позже возникают более элементарные свойства, связанные со спонтанным, свободным использованием чужой речью»¹.

Таков психологически закономерный путь освоения чужого языка, и эта закономерность связана с общепсихологической ситуацией овладения иностранным языком – произвольностью, осознанностью и намеренностью. Поэтому бессмысленно игнорировать эту психологическую ситуацию и вести ребенка фактически тем же путем, которым он шел при овладении родным языком.

По мнению А.А. Леонтьева необходима опора в усвоении иностранного языка на родной язык ребенка, т.е. дифференциальный принцип².

Как показывают психолингвистические эксперименты, слова проходят процесс обобщения и хранятся в нашей памяти в виде групп,

¹ Выготский Л.С. Мышление и речь.- Собр. соч. в 6 тт. М., Педагогика, 1982, т.2, с. 292.

² Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. М., Просвещение, 1969, с.147.

пучков, связанных по семантическим признакам. Это прекрасная основа для реализации принципа обобщенной ориентировки. Нужно давать не изолированные по значению слова, разбросанные в тексте. Не слова в стихе, песенке, а знакомить ребенка сразу с группой слов, обозначающих какой-то кусок действительности – пространство, время, внешность человека, его характер и т.п. Лексический аспект обучения можно представить тогда в следующем виде: отбор всей лексики, подлежащей усвоению; разделение ее на семантические группы; определение последовательности действий ребенка, которая обеспечила бы овладение каждым словом из группы; тренировка в употреблении слова в спонтанной речи.

Порядок предъявления слов обусловлен легкостью использования этих слов для коммуникации. Например, если мы начинаем с глаголов движения, это дает возможность детям общаться на иностранном языке с первого момента знакомства: давать друг другу разные команды и видеть результат (*иди, сядь, беги, прыгай, пойдём* и т.д.); приказывать куклам, зверюшкам и т.п.

Назовем некоторые группы слов, которые использовались нами для обучения детей в хронологической последовательности: глаголы движения, названия игрушек, действия с предметами (*взять, положить, тронуть, потрясти* и т.п.), местоимения, вещи вокруг, предлоги места и т.п.

Начальное обучение ИЯ представляет собой важный этап в овладении базовыми знаниями структурных компонентов системы языка (фонетика, лексика, грамматика), наряду с формированием устойчивых и глубоких навыков коммуникативной деятельности на изучаемом языке. Обучение должно строиться на вовлечении детей учащих в устную (аудирование, говорение) и письменную (чтение, письмо) коммуникацию.

В подпараграфах **3.2.-3.5.** отмечается, что аудирование является важным средством обучения языку, так как даёт возможность овладеть звуковой стороной изучаемого языка, его фонемным составом и интонацией, ритмом, ударением, мелодикой. *Через аудирование идёт усвоение лексики*, его грамматических структур, что облегчает овладение говорением, чтением и письмом. Опора на ассоциативно-кумулятивные связи помогает прогнозировать вероятность появления определенного слова (или нескольких слов) в определенном лингвистическом окружении. Ассоциации в языковом сознании людей образуют

ассоциативные (семантические) поля, в которых слова, близкие по значению, объединяются в группы. А.Р. Лурия в результате проведенных экспериментов пришел к следующим выводам: в семантические поля входят слова, объединяемые общим понятием, например «мебель»; у выявленного семантического поля можно выделить центр и периферию, где связи между словами ослабевают; значения слов, входящих в различные семантические поля, конкретизируются в речевом контексте; слова связаны в сознании не только по смыслу, но и по форме; связь по форме (звучанию) значительно слабее смысловой связи¹.

Исследователи обращают на трудности коротких слов, которые с трудом дифференцируются на слух и плохо запоминаются, и на сравнительно легкое усвоение слов, обозначающих предметы, действия, качества. Отмечается также преимущество конкретных слов перед абстрактными².

В основе отбора активной лексики лежат два критерия: 1. Соотношение значения и формы слова в родном и иностранных языках с учетом возможной интерференции; 2. Характер самого слова в изучаемом языке. На основе этих критериев выделяются восемь типов слов:

- 1) интернациональные и заимствованные слова с совпадающим значением в двух языках (*телевизор, телефон, компьютер, плеер*);
- 2) производные и сложные слова, а также сочетания слов, компоненты которых знакомы детям;
- 3) слова, объем которых не противоречит семантическому объему слов в родном языке;
- 4) слова, специфичные по своему содержанию для изучаемого языка (*матрешка, валенки*);
- 5) слова общего с родным языком корня, но отличающиеся по содержанию (тут – tut, он-он, там – tam, баба-baba, она – ana; дам-dam).
- 6) словосочетания и сложные слова, отдельные компоненты которых хотя и известны детям, но идиоматичны и не сходны по смыслу с семантически близкими словами родного языка (например, выражение из сказки «*глухой лес*» - это не kar meşə, а

¹ Цитата из: Горелов И. Н., Седов К. Ф. Основы психолингвистики. М., Лабиринт, 2001, с.24-25.

² Гез Н.И., Ляховицкий М.В., Миролубов А.А. и др. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. М., Высшая школа, 1982, с.197.

six meşə; или «мальчик с пальчик» - citrdan, дуб – глупого человека и т.д.)

7) лексические единицы, объем значения, которых шире объема значений соответствующих слов родного языка (Например: *дядя – əti, дау*);

8) лексические единицы, объем которых уже объема соответствующих слов родного языка – Например: *стирать* (только одежду), *мыть* (все остальное) – *уитаq; варежки, перчатки – əlcək*. Интересен пример ошибочного употребления семантики слов «сбить»/virmaq: *Машина ударит тебя* (здесь наблюдаем интерференцию слова virmaq).

Мы пришли к следующим результатам:

1. Наилучших результатов обычно можно достичь при **осознанном подходе, которое** появляется к 4-5 годам. (Еще Л.С. Выготский отмечал, что освоение иностранных языков должно основываться **на осознание семантики родного языка**). Характер взаимодействия языков в сознании индивида: с самого начала билингвального развития ребенка в естественных условиях у него формируется смешанный тип билингвизма, а при специальном обучении на начальных этапах наблюдается субординативный билингвизм.

2. **Оптимальный уровень владения языком не зависит от пути его усвоения (естественного или искусственного)**. Основная характерная черта детского билингвизма, особенно в дошкольном возрасте, - коммуникативная направленность речи на обоих языках.

3. Усвоение иностранным языком идет путем, прямо противоположным тому, которым идет развитие родного языка, ребенок усваивает родной язык неосознанно и ненамеренно, а иностранный – начиная с осознания и намеренности. Поэтому можно сказать, что развитие родного языка идет снизу вверх, а развитие иностранного языка – сверху вниз. В первом случае раньше возникают элементарные, низшие свойства речи и только позже развиваются ее сложные формы, связанные с осознанием фонетической структуры языка, его грамматических форм и произвольным речью. Во втором случае развиваются высшие, сложные свойства речи, связанные с осознанием и намеренностью, и только позже возникают более элементарные свойства, связанные со спонтанным, свободным пользованием чужой речью.

4. Постепенное появление в речи детей элементов тематических групп, синонимов и антонимов свидетельствует о формировании

лексико-семантической системы. Нужно давать не изолированные по значению слова, разбросанные в тексте. Не слова в стихе, песенке, а знакомить ребенка сразу с группой слов, обозначающих какой-то кусок действительности – пространство, время, внешность человека, его характер и т.п. В качестве основного мотивирующего приема мы использовали проблемную ситуацию.

5. Интерференцию можно избежать, если сбалансирован объем общения на двух языках во временном и функциональном аспектах.

Основные положения диссертации отражены в следующих публикациях:

1. Особенности овладения детьми иностранной лексики. *Filologiya məsələləri*, Bakı, 2011, № 8, s. 151-157.

2. Взаимоотношения родного языка с иностранным в детской речи. *Terminologiya məsələləri*, Bakı, 2011, № 1, s. 146-151.

3. Роль психолингвистики в освоении детьми иностранного языка. *Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri*, Bakı, 2012, № 2, s. 247-250.

4. Психолингвистические проблемы усвоения детьми иностранного языка. Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби, Серия филологическая Алматы «Казак университети», 2012, № 4, s. 138-141.

5. Изучение детского двуязычия в зарубежной психолингвистике. *Dil və ədəbiyyat*, Bakı, 2012, № 1, s. 117-123.

6. Взаимоотношения родного языка с иностранным в детской речи. *Gənc dilçi alimlərin elmi-nəzəri konfransının tezləri*, Bakı, 23 dekabr, 2009, s. 31-32.

7. О некоторых аспектах усвоения детьми модальности (на начальном этапе развития речи). Актуальные вопросы теории и практики филологических исследований. Материалы международной научно-практической конференции 25-26 марта 2011 года, Пенза, Москва, Репт, s. 197-203.

8. Психолингвистический подход обучения детей иностранным языкам. *Nitq mədəniyyətini və terminologiyasının aktual problemləri. Respublika elmi konfransının materialları*, Bakı, 2011, s. 168-172.

9. О некоторых вопросах онтолингвистики. *Filologiya məsələləri*, Bakı, 2011, № 2, s. 175-181.

10. Условия и порядок овладения детьми иностранным языком.

Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. V respublika elmi-praktik konfransının materialları. Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, 7-8 iyun 2012-ci il, s. 116-118.

11. Психолингвистический аспект усвоения иностранных слов и выражений в детской речи. Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş IV Beynəlxalq elmi konfransın materialları. 01-04 may 2013 il. Bakı, Azərbaycan, s.429-430.

12. Психолингвистическая проблема билингвизма и лингвистическая организация преподавания иностранного языка, Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Том 26 [65], №1, ч.1. Филология. Социальные коммуникации. Симферополь, 2013, с.495-499.

13. Психолингвистические особенности восприятия иностранных слов детьми, Əli Bəy Hüseynzadənin 150 və akademik Məmmədəğa Şirəliyevin 105 illik yubileyləri şərəfinə keçirilən “Sələflər və xələflər” I Beynəlxalq simpoziumunun materialları. 22-24 oktyabr 2014-cü il, Bakı, Elm və təhsil. 2014, s.400-405.

**Xarici söz və ifadələrin uşaq nitqində mənimsənilməsinin
psixolinqvistik məsələləri**

XÜLASƏ

Dissertasiya işi struktur komponentlərin baza biliklərinin mənimsənilməsi ilə bağlı psixolinqvistik problemlərin təhlilinə həsr olunmuşdur.

Uşaq nitqinin tədqiqi bizim təkcə dilə yiyələnmə haqqında təsəvvürlərimizi yox, həmçinin dilin özü haqqında, nitq fəaliyyətində dilin işlənməsi haqqında təsəvvürlərimizi, idrak və digər psixoloji proseslərin təşəkkül tapması haqqında yox, həmçinin onların quruluşu haqqında bizim biliklərimizi olduqca genişləndirə bilər. Tədqiqat işinin obyektu uşaq nitqidir, tədqiqatın predmetini isə uşaq nitqində xarici söz və ifadələrin mənimsənilməsinin psixolinqvistik aspekti təşkil edir.

Dissertasiyanın I fəslə "Uşaq nitqində xarici söz və ifadələrin mənimsənilməsinə dair məsələlərin tədqiqi tarixi" adlanır. Burada qeyd olunan məsələnin Azərbaycan, sovet və xarici psixolinqvistikada araşdırılmasından bəhs olunur.

"Xarici dillərin uşaqlar tərəfindən mənimsənilməsinin psixolinqvistik əsasları" adlı II fəsilə uşaqlar tərəfindən xarici dillərin mənimsənilməsində olan universalilər haqqında danışılır. Dilə yiyələnmənin psixoloji tərəfləri xarici dildə danışmanın uğurunu təmin edən individual-psixoloji xüsusiyyətlərə əsaslanır. Xarici dilə yiyələnmənin iki növü fərqləndirilir: «kommunikativ» və «qeyri-kommunikativ». Onların arasındakı fərq bu kommunikativlik fəallığının keçmə formalarındadır: birinci qrupda bu fəallıq zahiri kommunikativ davranışda, ikinci qrupda isə idrak sahəsində olan fəallıqda müşahidə olunur. İkinci dilin öyrədilməsinə uşaq ana dilinə əsasən yiyələndikdən sonra başlamaq lazımdır.

III fəsil "Xarici dilin mənimsənilməsinin ilkin mərhələsi" adlanır. Assosiativ-kumulyasiya əlaqələrinə əsaslanma müəyyən sözün və ya bir neçə sözün müəyyən linqvistik əhatədə istifadə ehtimalını proqnozlaşdırmağa kömək edir.

Nəticə hissəsində başlıca müddəalar təqdim olunmuşdur.

The Psycholinguistic Problems of Mastering Foreign Words and their Expression in Children's Speech

SUMMARY

The research work analyzes the psycholinguistic problems mastering the basic knowledge of structural components.

The research of children's speech can essentially expand our imagination not only about mastering the language but also the language itself, about its functioning in speech activity, not only about the formation of informative and other psychological processes, but also about their structure. The object of the research work is children's speech, the subject of research is the psycholinguistic aspect of mastering the foreign words and expressions in children's speech.

The **first** chapter is entitled as "The History of Studying the Problem on Mastering the Foreign Words in Children's Speech". Here is spoken about the study of the given problem in Soviet, foreign and Azerbaijani psycholinguistics.

In the **second** chapter entitled as "The Psycholinguistic Bases of Mastering Foreign Languages by the Children" is spoken about the universals in mastering foreign languages by the children, the structure of the foreign abilities, the types of mastering a foreign language. The study of the children-bilinguals allows to make valuable assumptions of what formal means are easier for mastering. The psychological understanding of abilities for the languages is based on the individually-psychological features providing success of mastering a foreign language. Two types of mastering a foreign language differ: "communicative" and "non-communicative". The difference between them in the forms of behaviour of this activity: at the first group it appears more brightly in external communicative behaviour, at the second group- activity in informative sphere. Teaching the second language should be begun when the child has acquired entirely the native language. The **third** chapter is entitled as "The Initial Stage of Mastering the Foreign Language". The support on associative-cumulative communications helps to predict probability of occurrence of a certain word (or several words) in a certain linguistic environment.

In the conclusion the basic results obtained during the research are presented.

Əlyazması hüququnda

ZÜLFİYYƏ QABİL qızı MUSAVİ

XARİCİ SÖZ VƏ İFADƏLƏRİN UŞAQ NİTQİNDƏ
MƏNİMSƏNİLMƏSİNİN PSIXOLİNGVİSTİK MƏSƏLƏLƏRİ

57.04.01 – Dil nəzəriyyəsi

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2015

Dissertasiya AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Nəzəri və tətbiqi dilçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Məsud Əhməd oğlu Mahmudov**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Qəzənfər Şirin oğlu Kazımov**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Cavanşir Xankişi oğlu Muradov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat: Bakı Slavyan Universiteti Ümumi
və rus dilçiliyi kafedrası

Müdafiə «___» _____ 2015-ci il saat ___ da AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H. Cavid prospekti 115, 5-ci mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat ___ _____ 2015-ci ildə göndərilmişdir .

**Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya üzrə elmlər
doktoru :**

N.F. Seyidəliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrdə hər bir ölkədə bilinqvizm və hətta polilingvizm şəraitinin olması tədqiqatın aktuallığını şərtləndirir. Məhz bu səbəbdən uşağı erkən yaşlarından onu əhatə edən dil gerçəkliyinə uyğunlaşdırmaq məsələsi çox aktualdır. A.M. Şaxnaroviç düzgün vurğulayır ki, “uşaq nitqinin tədqiqi bizim təkcə dilə yiyələnmə haqqında təsəvvürlərimizi yox, həmçinin dilin özü haqqında, nitq fəaliyyətində dilin işlənməsi haqqında təsəvvürlərimizi, idrak və digər psixoloji proseslərin təşəkkül tapması haqqında yox, həmçinin onların quruluşu, ümumiyyətlə insan haqqında bizim biliklərimizi olduqca genişləndirə bilər”¹. Azərbaycan-rus uşaq bilinqvizminin öyrənilməsinin aktuallığını şərtləndirən amillər aşağıdakılardır:

1. Uşaqların həm bir dilə, həm də iki dilə yiyələnmə kimi lingvistik bacarıqları daha çox erkən yaşlarda inkişaf etmiş olur.

2. Uşaq bilinqvizminə həsr olunmuş tədqiqatların əksəriyyəti ingilis və digər dillərin materialları əsasında yazılmışdır. Təqdim olunmuş dissertasiya işində isə tədqiqat Azərbaycan-rus bilinqvizmi əsasında aparılmışdır.

Uşaqlar tərəfindən iki və daha çox dilin mənimsənilməsi məsələsinə olan maraq və uşaq bilinqvizminə həsr olunmuş işlərin artması yeni istiqamətin – ontobilingvologiya elminin formalaşması zərurətini doğurmuşdur². Ontobilingvologiya - bilinqvologiya və ontolingvistikanın, yəni ikidillilik və uşaq nitqi məsələlərinin qarşılıqlı əlaqəsini öyrənir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat işinin obyektı uşaq nitqidir.

Tədqiqatın predmetini uşaq nitqində xarici söz və ifadələrin mənimsənilməsinin psixolingvistik aspekti təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi uşaq bilinqvizminin formalaşma və inkişaf proseslərinin öyrənilməsi, həmçinin xarici söz və ifadələrin mənimsənilməsinin psixolingvistik problemlərinin təsviri və təhlilidir (bu təhlil aşağıdakı metodikalarda əks olunur: kontrastiv təhlil, səhvlərin təhlili və bilinqvin özünü

¹ Шахнарович А.М. Психологические проблемы овладения обращением в онтогенезе. – В кн.: Сорокин Ю.А., Тарасов Е.Ф., Шахнарович А.М. Теоретические и прикладные проблемы речевого общения. М., Наука, 1979, с.5-6.

² Чиршева Г.Н. Основы онтобilingвологии: русско-английский материал. Диссер. ... док-ра филол.н. С.-П., 2000, с.7

müşahidə təhlili).

Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı məsələlər həll olunur:

–İlkin olaraq doğma dilin mənimsənilməsindən sonra uşaqlarda (Azərbaycan-rus) bilinqvizmin inkişafı və formalaşması proseslərinin konkret reallaşmalarının müşahidə və öyrənilməsi; ikinci dilin mənimsənilmə şəraiti və yaş xüsusiyyətləri ilə bağlı olaraq ümumi cəhət, qanunauyğunluq və fərqlərin aşkarlanması;

–Məktəbəqədər və məktəbli uşaqların xarici dili mənimsənilməsinin ilkin mərhələsinin xüsusiyyətlərinin aşkarlanması.

Psixolinqvistika sahəsində mövcud nəzəriyyələr üzrə uşaq nitqi və uşaq bilinqvizminə dair bəzi məsələlər ilk dəfə tərəfimizdən araşdırılmış, uşaq bilinqvizmi və uşaq nitqi ilə bağlı dilçi və psixoloqların müxtəlif yanaşmaları qeyd olunmaqla, müasir dövrdə bu problemlə bağlı başlıca fikirlər nəzərdən keçirilmişdir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Dilçilikdə uşaq (Azərbaycan-rus) bilinqvizminin formalaşma prosesi ilk dəfədir ki, araşdırılır. Dissertasiyada xarici nitqin mənimsənilməsi prosesi və bilinqvizmin təşəkkül tapması nəzərdən keçirilir; tədqiqat uzun müddət ərzində aparılmışdır, lakin bu zaman ərzində məhdud sayda uşaqların nitqi üzərində müşahidələr aparılmışdır. Beləliklə, uşaq bilinqvizmi ontogenezdə verilir, yəni uşaqların ilk andan digər xarici şəraitə düşməsi və ikinci dilin ilkin qavranılmasından mənimsənmə momentinə qədər olan proses izlənilir. Bununla yanaşı, yalnız uşaq bilinqvizminin formalaşma prosesi yox, həmçinin yaş xüsusiyyətləri və ikinci dilə yiyələnmə şəraitindən asılı olaraq bu proseslərin tutuşdurulması verilir.

Müdafiəyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

–İki dildə danışan uşağın nitqinin öyrənilməsi dilçilik, psixolinqvistika, ontolinqvistika, linqvodidaktika və ontobilingvologiya ilə bağlı fənlərarası sahəyə aiddir;

–Bilingv uşaqların nitqində dillərin qarşılıqlı əlaqəsinin özünəməxsusluğu ekstralingvistik və lingvistik amillər ilə şərtlənir: ikinci dili daxiletmənin özünəməxsusluğu; ünsiyyətin növü və həcmi; uşaqda bilinqvizmin tarazlıq dərəcəsi; qarşılıqlı əlaqədə olan dillərin status və rolu;

– Uşaq bilinqvizminin xüsusiyyətləri onun formalaşma və inkişaf şəraitindən asılıdır: sosiolinqvistik (dil kontaktlarının səciyyəsinə, ailə və cəmiyyətdə olan dil şəraitlərinin qarşılıqlı münasibəti, mənimsənilən dillərin qohum olub-olmamasından), psixolinqvistik (dil sistemlərinin uşaq

şüurunda qarşılıqlı əlaqəsi, ikidillilik bacarığının inkişaf xüsusiyyətindən) və linqvodidaktik (dillərin mənimsənilməsinin üsulu və vaxtından, ikinci dilə yiyələnmənin yollarından);

– İkinci dilə yiyələnmə doğma dilin inkişaf istiqamətinin əks yolu ilə gedir, uşaq öz doğma ana dilini dərk etmədən, məqsədsiz şəkildə mənimsəyir, xarici dili isə məqsədyönlü şəkildə dərk edərək öyrənir;

– Uşağın iki dilə yiyələnməsi onun metalingvistik və tərcümə bacarıqlarına müsbət təsir göstərir, polilingvizmin inkişafına, eləcə də iki və daha artıq dildə savadlılığa zəmin yaradır.

– Bilinqv uşağın nitqindəki dillərin qarşılıqlı əlaqəsi – interferensiya və bir dildən digər dilə keçmə halları – uşaq nitqinin inkişafının ilkin mərhələsində böyüklərin nitqində qeyd olunan halların ifadəsindən fərqlənir.

Tədqiqat işinin nəzəri və praktik əhəmiyyəti uşaq bilinqvizminin formalaşması və inkişafı ilə bağlı problemlərin öyrənilməsi zamanı aparılmış tədqiqatın nəticələri ilə müəyyənləşir (İşin nəticələrinə əsasən bilinqvizmin formalaşma mərhələlərinin əsas səciyyələri verilir).

Tədqiqat işinin təcrübi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu tədqiqatın nəticələrindən:

– dilçilik, pedaqogika, psixologiya və xarici dilin tədrisi metodikasında psixolingvistik tədqiqatlarla bağlı nəzəri-metodoloji problemlərin həlli üçün;

– tədqiqat zamanı alınan müşahidə, nəticə və ümumiləşdirmələr ailədə, təhsil müəssisələrində uşaq və böyüklərə ikinci dilin öyrədilməsi zamanı praktiki olaraq istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqatın materialı azərbaycanlı rusdilli uşaqların, Azərbaycan-rus bilinqvlərin nitqidir, dilçilərin və psixolingvistlərin uşaq nitqi üzrə apardığı təcrübə və tədqiqatların nəticələridir.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat metodları – təsviri və müqayisəli-tutuşdurma metodlarıdır. Bununla yanaşı, uşaq bağçalarında eksperiment üsulundan və kiçik məktəblilərin xarici dilə yiyələnməsi prosesinin müşahidəsi (vasitəli və vasitəsiz) üsulu, analiz və sintez üsullarından da istifadə olunmuşdur.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Nəzəri və tətbiqi dilçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın əsas müddəaları respublika və beynəlxalq konfranslarda oxunan məruzələrdə və elmi məcmuələrdə çap olunan 13 məqalədə əks

olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. İş giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən (cədvəl və terminlər lüğəti) ibarətdir.

DİSSERTASIYA İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **I fəsl** **“Uşaq nitqində xarici söz və ifadələrin mənimsənilməsinə dair məsələlərin tədqiqi tarixi”** adlanır. Fəsil üç yarımfəsildən ibarətdir. Birinci yarımfəsil **“Sovet psixolinqvistikasında uşaq nitqi və uşaq ikidilliliyinin tədqiqi”** adlanır və L.V. Şerbanın¹ bəzi qeydləri, müstəqim (birbaşa) metodun tərəfdarları və E.A. Salixovanın işini istisna etməklə, əsasən doğma ana dilinin formalaşmasından bəhs edir. E.A. Salixova qeyd edir ki, “İkinci dil sisteminin formalaşması koqnitiv və dil sahələrindəki uyğunluqların üzərinə qoyulur. İlkin dil sisteminin formalaşması zamanı dilin kateqoriyalaşması ətraf aləm hadisələrinin kateqoriyalaşması ilə bağlıdır. İkinci dil sisteminin formalaşması zamanı isə yeni təfəkkür–dil münasibətlərinin yaranması baş verir”². Y.S.Kubryakova düzgün qeyd edir ki, “dilnin tam mürəkkəbliyi ilə yanaşı, o (yəni dil) elə prinsiplər əsasında qurulmalıdır ki, uşaq tərəfindən mənimsənilməsi mümkün olsun”³. Bir çox tədqiqatlarda yaşlıların nitqi ilə müqayisədə ilkin mərhələdə məktəbəqədər yaşlı uşaqların lüğəti (daha doğrusu, söz ehtiyatı) əsasən nominativ səciyyəlidir (85%-ə qədər konkret isimlər təşkil edir). Bu onunla izah olunur ki, uşaq əşyaların ona aydın olan əlamətlərinə əsaslanaraq konkret kateqoriyalar ilə düşünür.

Cümlənin struktur sxemi qrammatika ilə yox, leksika ilə, daha doğrusu, leksik siniflər (məfhumlar) ilə yaradılır və bunlar uşaq tərəfindən gerçəkliyin dərk edilməsinin nəticəsi və vasitəsi kimi mənimsənilir. Qrammatika leksik siniflərin, onların cümlədəki münasibətlərinin işarəsi, əlaməti kimi, müəyyən vəziyyətdə əşya və hadisələrin müvafiq münasibətlərinin əksi kimi sonradan yaranır.

“Xarici psixolinqvistikada uşaq nitqi və uşaq ikidilliliyinin

¹ Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград, Наука, 1974, с. 316

² Салихова Э.А. Моделирование процессов овладения и пользования психологической структурой значения слова при билингвизме. Автореф. ... дисс. док. ф.н. Уфа. Башкирский гос. ун-т, 2007, с.32.

³ Кубрякова Е.С. Данные о детской речи с общелингвистической точки зрения с.6-15 // Детская речь как предмет лингвистического изучения. Межвузовский сборник научных трудов, Ленинград, ЛГПИ им. А.И. Герцена, 1987, с.7.

tədqiqi” başlığı altında 1.2-ci yarımfəsildə bilinqvizmin uşağın əqli inkişafına olan təsirindən bəhs olunur. V. Epşteynin fikrincə, bir dilin bilgisi sonrakı dillərin mənimsənilməsinə mane olur, çünki ikidilli fərddə mövcud olan söz assosiasiyaları bir-birinə təsir edir, xüsusən də, “ifadə” planında, yəni nitq və yazıda. Beləliklə, V. Epşteyn hesab edir ki, ikidillilik fikirlərin formalaşması və onların ötürülməsinə maneə yaradır¹. M. Siqnan və U. F. Makki isə T.S. Kyümins² iki dilin qarşılıqlı asılılıqda inkişaf fərziyyəsini davam etdirmişlər: xarici dildə olan bacarıq, bilik doğma dili bilmə səviyyəsindən asılıdır. İkinci dilin mənimsənilməsinin effektiv olması üçün subyekt birinci dildə müəyyən minimal inkişaf həddinə çatmalıdır. Əks halda, möhkəm istinad olmadığından, ikinci dil tam mənimsənilmir. Əgər ikinci dilin tətbiqi doğma dilin optimal inkişaf səviyyəsi dövrünə düşürsə, onda xarici dil hər iki dilin, o cümlədən, fərdin də inkişafına təkan verir. “Pozitiv dövr” anlayışı kanadalı tədqiqatçılar V.Lambert, E. Pol³ və L. Vıqotskinin⁴ adları ilə bağlıdır. L.Vıqotski bilinqvizmin əqli inkişafa olan müsbət təsirinin aspektlərindən birini onda görür ki, fikri bir neçə dildə ifadə etmək bacarığı uşağa həmçinin bir neçə dil sistemi arasında öz dilini müəyyən sistem kimi görmək imkanını verir, bu da uşağın, onun dil əməliyyatlarına, xüsusi olaraq şüurlu şəkildə yanaşmasına gətirir. Con Andersonun fikrincə, kiçik yaşlı uşaqlar nisbətən böyük uşaqlarla və böyüklərlə müqayisədə ikinci dilə daha tez yiyələnirlər⁵. O qeyd edir ki, iki yaşdan on bir yaşa qədər “böhranlı” müddət vaxtında dilin öyrənilməsi daha əlverişli və asandır.

Koqnitiv nəzəriyyənin banisi J. Piaje hesab edir ki, uşaqlar dili fərdi şəkildə, öz əqli xüsusiyyətləri çərçivəsində mənimsəyirlər, yəni J. Piaje dilə yiyələnməni intellektin, zehnin inkişafı ilə əlaqələndirir⁶. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları çoxdur, məsələn, D. Qrinberq, D. Slobin və s.

N.Xomski və C. Miller tərəfindən irəli sürülmüş nitqin törədici transformasiya modelindən ikinci dilin tədrisində istifadə etmək cəhdləri, təəssüf ki, doğma dilin mənimsənilməsi modelindən birbaşa

¹ Эпштейн В. И. Двухязычие и взаимовлияние языков, 1915. / Цит. из: Психолингвистика. Сб.ст. под ред. А.М. Шахнаровича. М., Прогресс, 1984.

² Cummins T.S. The acquisition of language in children. Cambridge, MA, 1979 and 1984.

³ Lambert W. A social psychology of bilingualism p.64-78// The Journal of Social Issues. V.23, №2, 1967.

⁴ Выготский Л.С. О психологических системах.- Собр. соч. в 6 тт. М., Педагогика, 1982, т.1.

⁵ Андерсон Дж.Р. Когнитивная психология. СПб., Питер, 2002, с. 365.

⁶ Семиотика. М., Радуга, 1983, с.136.

köçürülmə səciyyəsi daşıyır.

Erkən ikidilliliyi təsvir edən müəlliflərin əksəriyyəti (V. Epşteyn, V. Ştern, V. Leopard, P. Ronja, C. Qrequar, N. İmedadze və b.) anadan olma günündən başlayaraq ikidilli mühit şəraitində hər iki dilin paralel, yanaşı öyrənilməsi məsələsini araşdırırlar. Bu zaman tədqiqat əsasən hər iki dildə nitq hasilatının qeyd edilməsi, leksik, morfoloji, sintaktik vahidlərin işlənmə tezliyinin hesablanması, bu vahidlərin “əmələ gəlməsi” vaxtının müəyyənləşdirilməsi, dillərarası interferensiyanın təsvirindən kənara çıxmır.

1.3. yarımfəsil “Azərbaycan psixolinqvistikasında uşaq nitqi və uşaq ikidilliliyinin tədqiqi” adlanır. Azərbaycan dilçiliyində uşaq nitqinin təsvirinə, xüsusən də ikinci dilin mənimsənilməsinə həsr olunmuş tədqiqatlar çox az aparılmışdır. Azərbaycanda uşaq nitqinin tədqiqi ilə ilk dəfə A.H. Hacıyeva məşğul olmuşdur. Onun işində¹ uşaq yaşlarında ikinci dilin tədrisi və nitqə yiyələnmənin psixolinqvistik qanunauyğunluqlarından bəhs olunur. G. Sədiyevanın² fikrincə, söz vasitəsi ilə ünsiyyət zamanı ikinci dilə yiyələnmə prosesinin əvvəlində beynin sağ yarımkürəciyi daha fəaldır, çünki ikinci dili yenicə öyrənənlər qrammatika ilə bağlı biliklərində olan boşluğu praqmatik üsullarla tənzimləməyə çalışırlar.

M. Əsgərovun fikrincə isə, “İlkin öyrənilən doğma dildən sonra ikinci, üçüncü və daha sonrakı dillərin öyrənilməsi və həmin dillərdə nitqin yaradılması prosesi mexanizm etibarı ilə kommunikal nitq söyləminin yaranma modelini təkrarlayır. Əsas fərq birinci dilə aid ikinci intellekt obrazları ilə iki dilə aid ikinci intellekt obrazlarının qarşılaşdırılmasından ibarətdir”³.

“Xarici dillərin uşaqlar tərəfindən mənimsənilməsinin psixolinqvistik əsasları” adlı **II fəsildə** uşaqlar tərəfindən xarici dillərin mənimsənilməsində olan universalilər haqqında danışılır. Özünün “Nitq aktlarının ontogenezi” adlı məqaləsində C. Bruner⁴ hər bir dilin mənimsənilməsində olan universaliləri göstərir (Məsələn: amil, səbəb - hərəkət “ana - yemək”; hərəkət - obyekt “dişləmək - barmaq”; malik olma “xala - maşın” və s.). İstənilən xarici dilə yiyələnmək üçün

¹ Гаджиева А.Г. Психолингвистика и обучение второму языку. АПИРЯИЛ, Баку, 1991, с.76-77.

² Sədiyeva E. Bilinqvizmin neyrolinqvistik təhlili //Tədqiqələr, AMEA Dilçilik İnstitutunun elmi toplusu. AMEA Dilçilik İnstitutu. Bakı, Elm, 2006, №4, c.31-38.

³ Əsgərov M.B. Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası. B., Елм вя тящил, 2011, с.240.

⁴ Психолингвистика. Сб.ст. под ред. А.М. Шахнаровича. М., Прогресс, 1984, с.21-50.

uşaq, şübhəsiz ki, ən azı həmin dil daşıyıcısı ilə təmasda olmalıdır və dil daşıyıcısı “yamsılama üçün örnək” olmalıdır. Zənn edilir ki, belə “örnək” aşağıdakı üç tələbə cavab verməlidir¹: 1) ünsiyyətdə iştirak etmək üçün o, həm fiziki, həm də psixoloji cəhətdən əlçatan olmalıdır; 2) o, qrammatik nöqtəyi-nəzərdən düzgün ifadələri kifayət sayda işlətməli və bunu sözlərin ilkin istifadə edilməsindən başlayaraq uşağın sintaktik sistemə yiyələnmə momentinə qədər davam etdirməlidir; 3) uşaqla söhbətə o özü başlamalı və uşağın ifadələrinə şüurlu surətdə və qrammatik cəhətdən düzgün cavab verməlidir. Əgər uşaq yalnız televiziya verişlərində necə danışıldığına baxır və dinləyirsə, axırncı şərt yerinə yetirilməmiş olacaq. Kommunikator (yəni o “nümunəvi örnək”) ifadələrin müxtəlif variant modellərindən istifadə etməlidir ki, uşaq xarici dilin mənimsənilməsində müsbət nəticələr əldə edə bilsin.

D.İ.Slobin² xarici dilə yiyələnmə ardıcılığını belə təqdim edir: 1. Həm uşaqlar, həm də böyüklər dilin forma və funksiyalarını eyni şəkildə təyin edirlər. Nitq hər zaman universal kommunikativ funksiyaları yerinə yetirən ifadələrdən ibarətdir (məsələn, təsdiq, inkar, tələb, əmr və s.); bu ifadələr universal dərin semantik münasibətləri əks etdirir; formal ifadə vasitələrinin universal toplusundan istifadə edilir (məsələn, səsli vahidlərdən ibarət məna vahidlərinin kombinasiyası və s.). Dilə qrammatiklik xasdır, yəni ötürülən məlumatın mənası yalnız ona daxil olan üsürlərin məna kombinasiyası ilə müəyyən olunmur.

2. Uşaq tərəfindən dil ətraf aləm (fiziki və ictimai) haqqında təsəvvürləri ifadə etmək üçün istifadə olunur və uşaq müəyyən dil formasının hansı mənanı kəsb etdiyini dərk etməyincə onu əhəmiyyətli vahid kimi istifadə etməyə başlamayacaq. Beləliklə, dil formalarının ifadə etdikləri anlayışların psixoloji və ya koqnitiv mürəkkəbliyini ardıcılıqla təqdim etmək imkanı yaranır. Heç kəs gözləmir ki, uşaq təsdiq formasını qurmaq bacarığına nail olmamış felin şərt formasını istifadə edəcək, yaxud da məkan münasibətlərini işarələmək bacarığına nail olmamış zamanla bağlı mülahizələr söyləyə biləcək və s.

Bilinqv uşaqların nitqinin tədqiqi mənimsənilmə üçün hansı formal vasitələrin daha asan olduğunu üzə çıxarmağa imkan verir. Hərəkətin obyektini ifadə etmək üçün hal sonluqlarından istifadə olunan dillərdə (məsələn, Azərbaycan, rus) danışan uşaqlar bu sonluqlardan çox

¹ Психолингвистика. Сб.ст. под ред. А.М. Шахнаровича. М., Прогресс, 1984, с.122-123.

² Психолингвистика. Сб.ст. под ред. А.М. Шахнаровича. М., Прогресс, 1984, с.143-208.

erkən istifadə etməyə başlayırlar. Əgər müəyyən bir semantik sahə iki dildən birində daha tez istifadəsini tapırsa, bu halda güman etmək olar ki, formal ifadə vasitələrinin mürəkkəbliyində fərqlilik mövcuddur. Bu məsələyə dair M. Mikeş və R. Vlixoviçin¹ işlərində dəyərli məlumatlar var. Onlar serboxorvat və macar dillərinin daşıyıcıları, yəni iki qız uşağının (macar) nitqində isimlərin müxtəlif hal sonluqlarından iki yaşları olmamış çox səmərəli və adekvat istifadə olunduğunu qeyd edirlər (məsələn, məkan münasibətlərini ifadə etmək üçün “içində”, “içindən”, “üzərinə”, “üzərində” mənaları kəsb edən sonluqlardan istifadə edirdilər). Eyni zamanda onların serboxorvat nitqində məkan mənasını bildirən hal sonluqları ilə birlikdə işlədilən önlüklər (predloqlar) hələ yeni inkişaf etməyə başlamışdır. Bu tədqiqat həm də ona görə maraqlıdır ki, oxşar hadisə Azərbaycan-rus bilinqvlərin nitqində də müşahidə olunur.

Qeyd olunan fakt sübut edir ki, uşağın dərin semantik təfəkkürü daha çox informasiya daşıya bilər, nəinki onun ifadəsinin səthi qatı. Balaca uşağın nitqi yalnız kontekstdə izah oluna bilər, uşaq bütün fikirlərini, niyyətlərini bir sözlərdə ifadə edə bilmir və bunun zəruriliyini hiss etmir.

Bilinqv uşaqlar Azərbaycan dilində məkan münasibətlərinin ifadə vasitələrinə daha tez yiyələnirlər, nəinki rus dilində, çünki Azərbaycan dilində məkan münasibətlərinin ifadə vasitələri daha sadə və birmənalıdır: məkanı bildirən şəkilçi daim ismin sonunda gəlir, daim hərəkətin ya obyektə sarı və ya obyektədən bəri olduğunu göstərir. Rus dilində isə önlüklər çoxmənalıdır və sinonimlik yarada bilər: məsələn, “в”, “на”, “из”, “с” önlükləri kimi. D. Slobinin² qeyd etdiyi kimi, sözün sonluğu daha “qabarıq” perseptiv (qavrayış) aydınlığına malikdir. Beləliklə, qrammatikanın ontogenezinə aid ümumiləşməni aşağıdakı universali kimi təqdim etmək olar: ismin sonunda gələn məkan şəkilçiləri ismin əvvəlində gələn məkan önlüklərindən daha tez mənimsənilir.

D. Slobinin türk, Arqoffun fin, Pakın koreya dili³ materialı əsasında uşaqların məkan münasibətlərinə yiyələnməsinə dair apardıqları araşdırmalar da tədqiqatın ilkin nəticələrini təsdiqləyir. Bütün qeyd olunan dillər quruluşca Azərbaycan dilinə bənzərdirlər. Dil formasının

¹ Психолингвистика. Сб.ст. под ред. А.М. Шахнаровича. М., Прогресс, 1984, с.152.

² Психолингвистика. Сб.ст. под ред. А.М. Шахнаровича. М., Прогресс, 1984, с.163.

³ Психолингвистика. Сб.ст. под ред. А.М. Шахнаровича. М., Прогресс, 1984, с.166.

ifadəsinə yiyələnmədə aşağıdakı tipik mərhələləri göstərmək olar: 1) ifadə vasitələri qeyd olunmur; 2) ifadə vasitələrinin düzgün işarələnməsi məhdud sayda müşahidə olunur; 3) istisna hallarda da ümumi qaydaların tətbiqi; 4) böyüklerin nitqindəki kimi dilin qaydalarına əməl olunma. Məsələn, kişi və qadın cinsinə aid sifətlər əvvəl heç bir şeyə əsaslanmadan işlədilir, yəni isimlərin cinsi nəzərə alınmır.

2.2. yarım-fəsildə xarici dildə danışma bacarığının quruluşundan söhbət gedir (əsasən, hafizə və kommunikativlik kimi tərkib hissələrindən). Dillərə olan yiyələnmə bacarığının psixoloji anlaşılması – xarici dili mənimsəmənin müvəffəqiyyətli olmasını təmin edən fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərə əsaslanır. Xarici dillərdə danışmaq bacarığı məsələsi psixolinqvistik tədqiqatların predmeti kimi tez-tez seçilir, lakin, alimlər arasında dil bacarığının quruluşu haqqında yekdillik yoxdur.

Xarici dildə danışmaq bacarığının ümumi quruluşuna daxil olan komponentləri iki əsas qrupa ayırmaq olar:

1. Koqnitiv komponentlər – verbal hafizənin səmərəliliyi; dil qanunauyğunluqlarını təyin etmək bacarığı; öyrənilmiş sözləri müxtəlif formalarda istifadə etmək və tanımaq bacarığı; məna əlaqələrini təyin etmək bacarığı; xarici sözlərin məzmun və formalarını fərqləndirmək bacarığı; eşitmə aparatının həssaslığı və dil variasiyalarının quruluşunu hiss etmək və dəyişmək bacarığı; dil qaydalarını müəyyən etmək bacarığı.

2. Fərdi komponentlər – ünsiyyətə girmək bacarığının dərəcəsi; sərbəstlik, impulsivlik, emosionallıq dərəcəsi. Xarici dildə danışmaq bacarığının inkişaf xüsusiyyətləri təmayüllərdən asılıdır.

2.3-cü yarım-fəsil «**Xarici dilə yiyələnmənin tipləri**» adlanır. Xarici dilə yiyələnmənin tipləri deyərək yarım-kürələrarası qarşılıqlı təsir xüsusiyyətlərinə əsaslanan məlumatın qəbulu və yenidən işlənməsi üsulları, analitiklik-sintetiklik, mücərrədlik-konkretlik, məntiqi məsələlərin ardıcıl quruluşu – qavrayışın bütövlüyü, əyani və mücərrəd məntiqi təfəkkür və s. parametrlərlə təyin olunan koqnitiv fəaliyyətin fərdi üsulları nəzərdə tutulur.

M.K.Kabardov¹ xarici dilə yiyələnmənin iki növünü qeyd edir: «kommunikativ» və «qeyri-kommunikativ». Onların arasındakı fərq bu kommunikativlik fəallığının keçmə formalarındadır: birinci qrupda bu fəallıq zahiri kommunikativ davranışda, ikinci qrupda isə idrak sahəsində

¹ Кабардов М. К. О диагностике языковых способностей. – Психологические и психофизиологические исследования речи: сб. ст. М., АН ССР, Ин-т психологии, 1983, с.77-86.

olan fəallıqda müşahidə olunur. Təcrübi tədqiqatlar nəticəsində Y.A.Smirnova xarici dilə yiyələnmənin üç növünün mövcudluğunu qeyd edir: 1. kommunikativ – nitqli növ; 2. koqnitiv – məntiqi; 3. qarışıq¹.

Aşağı sinif şagirdləri olan oğlanların əksəriyyəti xarici dilə yiyələnmənin kommunikativ-nitqli növünə, qızlar isə, sol yarımkürəciyin erkən yetkinləşməsi ilə əlaqədar olaraq koqnitiv-məntiqi növünə aiddirlər².

«Məktəbəqədər və aşağı sinif şagirdlərinin xarici dil tədrisinin psixoloji-pedaqoji və metodik əsasları» adlanan 2.4-cü yarımfəsildə qeyd olunur ki, xarici dilə ardıcıl sürətdə yiyələnmə variantı uşağın nitqi və psixoloji inkişafı üçün daha münasibdir. İkinci dilin öyrədilməsinə yalnız uşaq öz ana dilinə ümumilikdə yiyələndən sonra başlamaq lazımdır. Aparılan kiçik təcrübi araşdırma göstərdi ki, məktəbəqədər uşaqlarda doğma və rus dilləri üçün linqvistik ekvivalentlərin – yazılı nitq və məktəb linqvistik terminologiyasına müraciət etmədən - kommunikativ, funksional əsasda formalaşması mümkündür.

Aşağı sinif şagirdlərinin xarici dilə yiyələnməsi onların psixi funksiyalarının inkişafına: hafizə, diqqət, qavrayış, təsəvvür, məntiqi təfəkkürün inkişafına, şübhəsiz ki, müsbət təsir göstərir.

Sübut olunmuşdur ki, xarici dilin mənimsənilməsi uşaqlarda həm xarici, həm də doğma dildə fikrin ifadə formalarına daha diqqətli münasibət formalaşdırır. A.Q.Kamenskayanın³ qeyd etdiyi kimi, xarici dilə erkən yiyələnmə linqvistik bacarıqları, verbal intellekti, dilin təhlili bacarığını və dil hissiyatını inkişaf etdirir. Beləliklə, xarici dilin öyrənilməsi ümumi nitq bacarıqlarının inkişafına təkanverici təsir göstərərək doğma dilin mənimsənilməsinə də təsir göstərir. Xarici dilin öyrənilməsi uşaqların dünyagörüşünün genişlənməsinə, kommunikativ-nitq taktının inkişafına və doğma mədəniyyəti dərk etməsinə imkan yaradır. Xarici dilə yiyələnməni daha effektiv etmək üçün psixofizioloji bilik və sinir sisteminin kamilləşməsinin fərdi sürətinə müvafiq olaraq fərdə yönəlmiş metodikaların fərqləndirilmiş sistemi zəruridir.

III fəsil “Xarici dilin mənimsənilməsinin ilkin mərhələsi” adlanır.

¹ Смирнова Е. А. Межполушарная асимметрия мозга и обучение иностранному языку в подростковом возрасте: дисс. ... канд. психол. наук. М., 1999, с.251.

² Петрова В. А. Гендерные особенности обучения иностранному языку детей младшего школьного возраста (на материале английского языка). Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. Великий Новгород, 2007, 18с.

³ Каменская А.Г. Эмоциональные компоненты в обучении иностранному языку младших школьников. Пермь, 2003, с.80.

“Psixolinqvistika və ikinci dilin mənimsənilməsi. Keçirilən təcrübələr” adlı yarımfəsilədə aparılmış təcrübələrin nəticələri verilir, sınınanların tipik səhvləri göstərilir, yiyələnmə zamanı söz mənasının açıqlanma üsulları (tərcüməsiz üsulları və tərcümə) qeyd olunur. L.S. Vıqotskinin¹ fikrincə, “ikinci dilə yiyələnmə doğma dilin inkişaf istiqamətinin əks yolu ilə gedir..., uşaq öz doğma ana dilini dərk etmədən, məqsədsiz şəkildə mənimsəyir, xarici dili isə dərk edərək və məqsədyönlü şəkildə öyrənir. Məhz buna görə demək olar ki, ana dilinin inkişafı aşağıdan yuxarı (yəni əvvəl səsələr, morfemlər, sözlər), xarici dilin isə inkişafı yuxarıdan aşağıya doğru gedir (yəni əvvəl sözlər, sonra şəkilçilər, səsələr). Birinci halda əvvəl nitqin sadə, aşağı xüsusiyyətləri, daha sonra isə dilin fonetik quruluşu, qrammatik formalar və ixtiyari nitqin dərk edilməsi ilə bağlı olan mürəkkəb formaları yaranır.

İkinci halda ilkin olaraq nitqin dərkətmə və məqsədyönlülüklə bağlı olan yüksək və mürəkkəb xüsusiyyətləri, daha sonradan isə öz-özünə əmələ gələn, yad dildən sərbəst istifadə etmə ilə əlaqəli ən sadə xüsusiyyətlər yaranır”.

Psixoloji cəhətdən xarici dilin mənimsənilməsinin qanunauyğun yolu bu cürdür və bu qanunauyğunluq xarici dilin mənimsənilməsinin psixoloji vəziyyəti ilə bağlıdır: ixtiyarilik, dərk etmə və niyyət. Məhz bu səbəbdən qeyd olunan psixoloji hallara məhəl qoymamaq və faktiki olaraq uşağı doğma dili öyrənərkən getdiyi yol ilə aparmaq mənasızdır.

A.A. Leontyevin fikrincə², xarici dilin mənimsənilməsi zamanı uşağın doğma dilinə əsaslanması, yəni diferensial amil zəruridir.

Psixolinqvistik təcrübələrin göstərdiyi kimi, sözlər ümumiləşmə prosesini keçir və bizim hafizəmizdə əlamətlərə görə qruplar, dəstələr şəklində qorunur. Ümumiləşdirilmiş istiqamət prinsipinin reallaşması üçün bu gözəl əsasdır. Məndə səpələnmiş və mənasına görə təcrid olunmuş sözləri vermək səmərəsizdir. Sözləri şeir, mahnı parçasında yox, uşağı gerçəkliyin bir hissəsini: məsələn, məkan, zaman, insanın zahiri görünüşü, onun xasiyyəti və s. bildirən söz qrupu ilə tanış edərək vermək lazımdır.

Belə halda öyrənmənin leksik aspektini aşağıdakı şəkildə təqdim etmək olar: mənimsənilməsi nəzərdə tutulmuş bütün leksikanın seçimi, onu semantik qruplara bölmək, uşağın qrupda olan hər bir sözü mənimsəməsini təmin edə biləcək hərəkətlərinin ardıcılığını müəyyən etmək; nitqdə öz-özünə əmələ gələn söz işlənməsinin məşqi. Sözlərin təqdim olunma ardıcılığı bu sözlərin

¹ Выготский Л.С. Мышление и речь.- Собр. соч. в 6 тт. М., Педагогика, 1982, т.2, с. 292.

² Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. М., Просвещение, 1969, с.147.

ünsiyyətdə istifadəsinin asanlıqından asılıdır. Əgər biz uşağa hərəkət feillərinin öyrənilməsindən başlayırıqsa, onda bu elə ilk andan xarici dildə ünsiyyət saxlamağa imkan verir: məsələn bir-birlərinə müxtəlif əmrlər verib onun nəticəsini görmək (*иди, сядь, беги, прыгай, пойдём* və s.); gəlinciklərə, oyuncaq heyvanlara əmr vermək və s.

Uşaqların mənimsəməsi üçün təqdim olunan bəzi söz qruplarını xronoloji ardıcılıqla qeyd edək: hərəkət feilləri, oyuncaq adları, əşyalar üzərində hərəkətin yerinə yetirilməsi (*взять, положить, тронуть, потрясти* və s.), əvəzliliklər, əşyanın adları və onların məkanda yerləşməsini göstərən ön şəkilçilər və s.

Öyrənilən dildə kommunikativ fəaliyyətin sabit və möhkəm vərdişlərinin formalaşması ilə yanaşı, xarici dilin ilkin tədrisi dil sisteminin struktur (fonetik, leksik, qrammatik) vahidlərinin mənimsənilməsinin mühüm mərhələsini təşkil edir.

Tədris uşaqların (məktəblilərin) şifahi (dinləmə və danışma) və yazılı (oxu və yazı) ünsiyyətə cəlb edilməsi əsasında qurulmalıdır.

3.2 - 3.5-ci yarımfişillərdə qeyd olunur ki, dil tədrisinin vacib hissəsini dinləmə təşkil edir, çünki öyrənilən dilin səsli tərəfinə, intonasiyasına, ritm, vurğu və melodikasına yiyələnmək imkanını verir. *Məhz dinləmə vasitəsi ilə leksikanın, qrammatik quruluşun mənimsənilməsi baş tutur*, bu da öz növbəsində, danışma, oxuma və yazının mənimsənilməsini asanlaşdırır. Assosiativ-kumulyasiya əlaqələrinə əsaslanma müəyyən sözün və ya bir neçə sözün müəyyən linqvistik əhatədə istifadə ehtimalını proqnozlaşdırmağa kömək edir.

İnsanların dil şüurunda *assosiasiyalar assosiativ (semantik) sahələr* yaradır ki, bu sahələrə daxil olan sözlər öz mənə yaxınlığına görə qruplarda birləşir. A.A.Luriya keçirdiyi təcrübələr əsasında aşağıdakı nəticələrə gəlir: semantik sahəyə ümumi anlayış ilə birləşən sözlər daxildir; müəyyən olunmuş semantik sahədə mərkəz və periferiyanı (sözlərarası əlaqələrin zəiflədiyini məqamda) qeyd etmək olar; müxtəlif semantik sahələrə daxil olan sözlərin mənası nitq kontekstində dəqiqləşdirilir, sözlər şüurda tək mənaya görə yox, həmçinin formaya görə də birləşir; formaya görə birləşən (yəni səslənməyə görə) sözlərarası əlaqə daha zəifdir, nəinki mənə əlaqəsi¹.

Tədqiqatçılar dinləmə zamanı çətinliklə fərqləndirilən və pis yadda saxlanılan qısa sözlərə xüsusi diqqət yetirirlər; bununla belə, əşya, hərəkət və xüsusiyyətləri bildirən sözlərin mənimsənilməsi nisbətən daha asan olur. O

¹ Sitat bu mənbədən gətirilib: Горелов И.Н., Седов К. Ф. Основы психолингвистики. М., Лабиринт, 2001, с.24-25.

cümlədən konkret sözlər mücərrəd sözlər ilə müqayisədə üstünlük təşkil edir¹.

Fəal leksikanın seçiminin əsasında iki meyar durur:

1. Mümkün olan interferensiyanı nəzərə alaraq doğma və xarici dildə sözlərin məna və forma mütənəsibliyi; 2. Öyrənilən dildə sözün səciyyəsi.

Bu meyarlar əsasında sözlərin səkkiz növü qeyd olunur:

- 1) hər iki dildə mənaları üst-üstə düşən beynəlmiləl və alınma sözlər (*телевизор, телефон, компьютер, плеер*);
- 2) törəmə və mürəkkəb sözlər; uşaqlara məlum olan söz birləşmələri;
- 3) doğma dildə də semantik həcmi ziddiyyətli olmayan sözlər;
- 4) öyrənilən dildə məzmunca özünəməxsus sözlər (*матрешка, валенки*);
- 5) səslənməyə görə oxşar (тут – tut, он-он, там – tam, баба-baba, она –ana; дам-dam), lakin hər iki dildə mənaya görə fərqlənən sözlər ;
- 6) doğma dildəki sözlərlə semantik baxımdan uyğun olmayan idiom vahidlər və mürəkkəb sözlər (məsələn, nağılda işlədilən ifadə «*глухой лес*» - bu “kar meşə” yox, “sıx meşə”dir; və ya «*мальчик с пальчик*» - cıtrdan, *дуб* – ağılsız insan və s.);
- 7) doğma dil ilə müqayisədə xarici dildə məna həcmi daha geniş olan sözlər (*дядя – əti, dayı*);
- 8) doğma dil ilə müqayisədə xarici dildə məna həcmi daha dar olan sözlər (*стирать* (yalnız paltarı), *мыть* (paltardan başqa şeyləri) – *уитаq; варежки, перчатки – əlcək. «Сбить»/”vurmaq”* sözlərinin semantikasının səhv işlənməsi də maraqlı doğurur: *Машина ударит тебя* (burada biz “vurmaq” sözünün interferensiyasını, təsirini müşahidə edirik).

Aparılan tədqiqat aşağıdakı **nəticələrə** gəlməyə əsas verdi:

1. Ən yaxşı nəticələr dilin *şüurlü şəkildə mənimsənilməsi* zamanı əldə edilir, bu da 4-5 yaşa təsadüf edir (xarici dilin mənimsənilməsi doğma dilin semantikasının dərk edilməsinə əsaslanmalıdır).

2. Dilə yiyələnmənin ən münasib, optimal səviyyəsi yiyələnmənin vasitəsindən (təbii və ya süni yolundan) asılı deyil. Uşaq bilinqvizminin əsas xüsusiyyəti, xüsusən də məktəbəqədər yaşda, nitqin hər iki dildə

¹ Гез Н.И., Ляховицкий М.В., Миролубов А.А. и др. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. М., Высшая школа, 1982, с.197

kommunikativ istiqamətli olmasıdır.

3. İkinci dilə yiyələnmə doğma dilin inkişaf istiqamətinin əks yolu ilə gedir, uşaq öz doğma ana dilini dərk etmədən, məqsədsiz şəkildə mənimsəyir, xarici dili isə dərk edərək və məqsədyönlü şəkildə öyrənir. Məhz buna görə demək olar ki, ana dilinin inkişafı aşağıdan yuxarı (yəni əvvəl səsələr, morfemlər, sözlər), xarici dilin isə inkişafı yuxarıdan aşağıya doğru gedir (yəni əvvəl sözlər, sonra şakilçilər, səsələr). Birinci halda əvvəl nitqin sadə, aşağı xüsusiyyətləri, daha sonra isə dilin fonetik quruluşu, qrammatik formaları və ixtiyari nitqin dərk edilməsi ilə bağlı olan nitqin mürəkkəb formaları yaranır. İkinci halda əvvəl nitqin dərk etmə və məqsədyönlü şəkildə əlaqəli dilin mürəkkəb xüsusiyyətləri, daha sonradan isə öz-özünə əmələ gələn, yad dildən sərbəst istifadə etmə ilə əlaqəli ən sadə xüsusiyyətlər yaranır.

4. Uşaq nitqində tədricən tematik qrupların, sinonim və antonimlərin işlənməsi leksik-semantik sistemin formalaşmasını sübut edir. Mətdə səpələnmiş və mənaca təcrid olunmuş sözlər, şeir, mahnı şəklində yox, gerçəkliyin hansısa bir hissəsini əks etdirən bir qrup sözlərlə, məsələn, zaman, insanın xarici görünüşü, onun xasiyyəti və s. ilə uşağı tanış etmək lazımdır.

5. İnterferensiyanın baş verməməsi üçün ünsiyyətin həcmi hər iki dildə zaman və işlənmə aspektlərində eyniyyət təşkil etməlidir.

Əsas səbəb, motiv üsulu kimi biz problemləli situasiya vəziyyətindən istifadə etmişik.

Dissertasiyanın əsas məzmunu aşağıda dərc olunmuş tezis və məqalələrdə əksini tapmışdır:

1. Особенности овладения детьми иностранной лексики. Filologiya məsələləri, Bakı, 2011, № 8, s. 151-157.

2. Взаимоотношения родного языка с иностранным в детской речи. Terminologiya məsələləri, Bakı, 2011, № 1, s. 146-151.

3. Роль психолингвистики в освоении детьми иностранного языка. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, Bakı, 2012, № 2, s. 247-250.

4. Психолингвистические проблемы усвоения детьми иностранного языка. Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби, Серия филологическая Алматы «Казак университети», 2012, № 4, s. 138-141.

5. Изучение детского двуязычия в зарубежной психолингвистике. Dil və ədəbiyyat, Bakı, 2012, № 1, s. 117-123.

6. Взаимоотношения родного языка с иностранным в детской

речи. Gənc dilçi alimlərin elmi-nəzəri konfransının tezisləri, Bakı, 23 dekabr, 2009, s. 31-32.

7. О некоторых аспектах усвоения детьми модальности (на начальном этапе развития речи). Актуальные вопросы теории и практики филологических исследований. Материалы международной научно-практической конференции 25-26 марта 2011 года, Пенза, Москва, Репт, s. 197-203.

8. Психолингвистический подход обучения детей иностранным языкам. Nitq mədəniyyətini və terminologiyasının aktual problemləri. Respublika elmi konfransının materialları, Bakı, 2011, s. 168-172.

9. О некоторых вопросах онтолингвистики. Filologiya məsələləri, Bakı, 2011, № 2, s. 175-181

10. Условия и порядок овладения детьми иностранным языком. Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. V respublika elmi-praktik konfransının materialları. Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, 7-8 iyun 2012-ci il, s. 116-118.

11. Психолингвистический аспект усвоения иностранных слов и выражений в детской речи. Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş IV Beynəlxalq elmi konfransın materialları. 01-04 may 2013 il. Bakı, Azərbaycan, s.429-430.

12. Психолингвистическая проблема билингвизма и лингвистическая организация преподавания иностранного языка, Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Том 26 [65], №1, ч.1. Филология. Социальные коммуникации. Симферополь, 2013, с.495-499.

13. Психолингвистические особенности восприятия иностранных слов детьми, Əli Bəy Hüseynzadənin 150 və akademik Məmmədəğa Şirəliyevin 105 illik yubileyləri şərəfinə keçirilən “Sələflər və xələflər” I Beynəlxalq simpoziumunun materialları. 22-24 oktyabr 2014-cü il, Bakı, Elm və təhsil, 2014, s.400-405.

Психолингвистические проблемы усвоения иностранных слов и выражений в детской речи

РЕЗЮМЕ

Работа посвящена анализу психолингвистической проблемы усвоения базовых знаний структурных компонентов.

Исследования детской речи могут существенно расширить наши представления не только об овладении языком, но и самом языке, о его функционировании в речевой деятельности, не только о становлении познавательных и других психологических процессов, но и об их строении. Объектом исследования является детская речь, предмет – психолингвистический аспект усвоения иностранных слов и выражений в детской речи.

I Глава называется «История изучения вопроса об усвоении иностранных слов в детской речи». Здесь говорится об изучении данного вопроса в советской, зарубежной и азербайджанской психолингвистике.

Во II Главе – «Психолингвистические основы усвоения детьми иностранных языков» говорится об универсалиях в усвоении детьми иностранных языков, структуре иноязычных способностей, типах овладения иностранным языком. Психологическое понимание способностей к языкам основывается на индивидуально-психологических особенностях, обеспечивающих успешность овладения иностранным языком. Различаются два типа овладения иностранным языком: «коммуникативный» и «некоммуникативный». Разница между ними в формах протекания этой активности: у первой группы она проявляется ярче во внешнем коммуникативном поведении, у второй группы – активность в познавательной сфере. Обучение второму языку следует начинать тогда, когда ребенок в основном овладел родным языком.

III Глава называется «Начальный этап овладения иностранным языком». Опора на ассоциативно-кумулятивные связи помогает прогнозировать вероятность появления определенного слова (или нескольких слов) в определенном лингвистическом окружении.

В заключении представлены основные выводы.

The Psycholinguistic Problems of Mastering Foreign Words and their Expression in Children's Speech

SUMMARY

The paper analyzes the psycholinguistic problems mastering basic knowledge of structural components.

The research of children's speech can essentially expand our imagination not only about mastering the language but also the language itself, about its functioning in speech activity, not only about the formation of informative and other psychological processes, but also about their structure. The object of the research work is children's speech, the subject of research is the psycholinguistic aspect of mastering the foreign words and expressions in children's speech.

The **first** chapter is entitled as "The History of Studying the Problem on Mastering the Foreign Words in Children's Speech". Here is spoken about the study of the given problem in Soviet, foreign and Azerbaijani psycholinguistics.

In the **second** chapter entitled as "The Psycholinguistic Bases of Mastering Foreign Languages by the Children" is spoken about the universals in mastering foreign languages by the children, the structure of the foreign abilities, the types of mastering a foreign language. The study of the children-bilinguals allows to make valuable assumptions of what formal means are easier for mastering. The psychological understanding of abilities for the languages is based on the individually-psychological features providing success of mastering a foreign language. Two types of mastering a foreign language differ: "communicative" and "non-communicative". The difference between them in the forms of behaviour of this activity: at the first group it appears more brightly in external communicative behaviour, at the second group- activity in informative sphere. Teaching the second language should be begun when the child has acquired entirely the native language. The **third** chapter is entitled as "The Initial Stage of Mastering the Foreign Language". The support on associative-cumulative communications helps to predict probability of occurrence of a certain word (or several words) in a certain linguistic environment.

In the conclusion the basic results obtained during the research are presented.

